

ORTA ASYA TARİHÇİSİ PAVEL PETROVIÇ İVANOV*

A.Yu. YAKUBOVSKIY

Leningrad'ın en ağır ve soğuk kış günlerinden birinde, takvimler 3 Ocak 1942'yi gösterirken, henüz 50 yaşına bile gelmemiş, büyük bir ilmi kabiliyete sahip ve Sovyet tarihçiliğinin ve şarkiyatçılığının yetiştirdiği en mühim isimlerden birisi olan Pavel Petroviç İvanov hayata veda etti.

Pavel Petroviç İvanov 1893 yılı Ocak ayında İşim yakınlarındaki bir Sibirya köyünde doğmuştur. Sekiz yaşına kadar köyde yaşayan merhum tarihçinin dul hanımı O.K. İvanova'nın bizzat kendisinin belirttiğine göre: *“Pavel Petroviç'in babası askerliğini Taşkent'te yapmış ve vatanına döndükten sonra 'o sıcak bölgeleri' özlemeye başlamıştır. Bir müddet sonra Pavel Petroviç'in anne ve babası dört çocuklarıyla birlikte o zaman yapılmakta olan Orenburg-Taşkent yolunda çalışıp para kazanmak için bu bölgeye taşınmışlar ve babası yol inşaatında işçi olarak çalışmaya başlamıştır. İvanov da 11-12 yaşlarında iken önce toprak daha sonrada tamir işlerinde çalışmış, dolayısıyla ilk eğitime çok geç başlamıştır. İvanov'un eğitiminin sürekli bölünmesi anne ve babası arasında devamlı olarak kavgalara neden oluyordu. Annesi oğlunu okula göndermek istiyor, babası ise para kazanması gerektiğini söylüyordu. Neticede zamanın şehir lisesini 18 yaşında bitiren Pavel Petroviç İvanov, annesi tarafından Taşkent Muallim Mektebi'ne gönderilmiştir.”*

Bahsi geçen mektep bir eğitim kurumuna pek benzemiyordu. O zamanki Türkistan şartlarında bu mektep eğitim programı dışında Özbek ve Tacik Doğu dilleri olan iki dili de öğreten ortaokul düzeyinde muallim mektebi idi. 1914 yılında Pavel Petroviç, Muallim Mektebi'ni bitirmiş ve 1914'ten 1916 yılına kadar yaklaşık üç yıl Çimkent'te Rus-Kırgız okulunda öğretmenlik yapmıştır. I. Dünya Savaşı döneminde P. P. İvanov askere alınmış ve Taşkent askerî okulunda okumuştur. 1917 yılında cepheye gönderilen İvanov, Kaluga'da askerî kursta iken Şubat ihtilâli başlamış, bu olaydan bir müddet sonra burada ihtilâl heyeti toplanmıştır. Heyet genç ve ihtilâl fikrine sahip subaylardan müteşekkil idi. Pavel Petroviç bu heyette sekreter olarak görev yapmıştır.

1918 yılında ordudan terhis edilen İvanov, daha sonra Rus-Kırgız okulunda öğretmen olarak eğitimcilik faaliyetine devam etmiştir. İvanov'un 1919 yılında ise Türkistan Şarkiyat Enstitüsünün öğrencisi olduğunu görüyoruz. 1924 yılında bu enstitünün İraniyat Bölümünü bitiren merhum, enstitünün kabiliyetli ve çalışkan öğrencilerden birisi idi. Şarkiyat bölümünde okumanın yanı sıra Garnizon okullarının idarî sorumluluğunu da taşıyan İvanov sonraları ise Taşkent'te Türk askerî karargâhının operasyon bölüm başkanı olarak görevlendirilmiştir.

İvanov, iç savaş bittikten sonra bütün askerî görevlerini terk etmiştir. Çünkü ilmi çalışmalar daha çok dikkatini çekiyordu. 20'li yıllarda Taşkent Sredazkomstaris faaliyetleri yayılmaya başladı. Bu kurum Orta Asya'nın kültür ve sanatının zengin yazıtlarının korunması ve tetkiki ile uğraşıyordu.

P. P. İvanov'un ilk çalışmasını Orta Asya arkeolojisi üzerine yazmıştı. 1923 yılında Prof. A. E. Şmidt'e ithaf edilen külliyyatta (el İskanderiya) *Sayram*¹ (tarihî-coğrafi deneme)

* *Sovetskoe Vostokovedenie, Cilt V. 1948 s. 313-321.*

adlı makalesi yayımlandı. Aynı külliyâta *Predanie o Kalmutskom Naşestvii na Sayram*² (Kalmukların Sayram Seferi) adlı küçük bir not da yer alıyordu. P.P. İvanov'un ilmi ilgi alanı on yıl boyunca tarihî-arkeolojik alanlar üzerine olmuştur. Yakın Orta Çağ'da İsficab kalıntısı olan Sayram şehri tekrar dikkatini çekmişti. P.P. İvanov 1927 yılında V.V. Bartold'un adına ithaf edilen armağanda (İkd-al-Cuman) *K Voprosu ob İstoriçeskoj Topografii Starogo Sayrama*³ (Eski Sayram'ın Tarihi-Topografisi) adlı makalesi yayımlandı.

Bu çalışma yukarıda geçen Sayram hakkındaki makalenin devamı niteliğinde idi. Bu makale 1924-1926 yılları arasında buraya yaptığı üç seyahatin ürünüdür. Bu seferdeki arkeolojik telakkiler araştırmanın mühim kaynağı oldu.

P.P. İvanov'un her iki çalışması da İsficab, Sayram hakkındaki meseleleri çözüme kavuşturmadılarsa da onun tetkikini bir hayli kolaylaştırdılar. P.P. İvanov 1930 yılında Orta Asya GAİMİK oturumunda V.V. Bartold'un başkanlığı altında *Pamyatniki İstorii Materialnoy Kulturi v Bassejne ob Issık-Kul*⁴ (Issık-Göl Havzasında Maddî Kültüre Dair Tarihi Kalıntılar) adlı ilginç bir tebliğ sundu. P.P. İvanov'un 1934 yılında S. F. Oldenburg'a ithaf edilen İlimler Akademisinin armağanında *K Voprosu o Drevnostyah v Verhovyah r. Talasa* (Talas Bölgesi Tarihi Meselesi) adlı makalesi yayımlanmıştır. Araştırmacı bu çalışmalarında dikkatini bilhassa iki noktaya; Dmitriyevsk köyü çevresinde bulunan büyük Ak-Tepe şehrine ve aynı köyün yakınında bulunan Manas'ın kümbetine yöneltmiştir. P.P. İvanov son çalışması yayımlanmadan kısa bir süre önce 1932 yılında *K İstorii Razvitiya Gornogo Promisla v Sredney Azii*⁵ (Orta Asya'da Dağ Avcılığının Gelişim Tarihi) adlı küçük bir kitapçık da yayınlamıştır. Bu çalışma sadece yazılı kaynaklar temel alınarak yazılmış ise de konu içeriğine göre Orta Asya arkeolojik meselelerine daha yakındır. Orta Asya arkeoloji meseleleri hakkındaki boşluğu P.P. İvanov'un belirtilen bu çalışmaları büyük oranda doldurmuştur. Bu sorunlar P.P. İvanov'u bağlamadı ve tarih ilmine olan gerçek aşkı bununla kalmadı. Heralde bu çalışmanın sonucu P.P. İvanov'u tatmin etmedi, işte bu yüzden yönünü bilhassa yazılı kaynaklarla çalışmayı gerektiren tarih meselelerine çevirdi. P. P. İvanov'un ilmi faaliyetlerinin ikinci döneminde dikkatini hangi sorunların çektiğini görmek için eserlerinin listesine göz atmamız yeterlidir. İvanov bahsi geçen ilmi faaliyetlerinin ikinci döneminde bütün dikkatini XVI.-XIX. yüzyıllar arasındaki Orta Asya tarihi meseleleri üzerine yoğunlaştığını görüyoruz. Neticede seçmiş olduğu konuda kesin bir başarı yakalayan araştırmacı, tam manasıyla ilmi kabiliyetine uygun bir mesele üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu durum arkeolojik araştırmalara nazaran bahsi geçen konuyla alakalı daha fazla bilgi donanımına sahip olmasından ileri gelmektedir. Fars ve Türk dillerini bilmesi XVI. yüzyıl sonrası Orta Asya tarihi hakkındaki ilk eserleri rahatça kullanmasını sağlamıştır. Konunun seçimi Orta Asya tarihi ile ilgili bilgi seviyemizin ilerlemesinde ve bu alanda araştırma yapmamız için ilgimizin çekilmesinde de başarılı olmuştur. Orta Asya tarihine dair yapılan araştırmaların düzensiz bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Eski ve Erken Orta Çağ Orta Asya tarihi meseleleri hakkında birçok kaynak mevcut iken Orta Asya'nın XVI. -XIX. yüzyıllar arasındaki tarihi ile ilgili çok az kaynak vardı. Bize, XVI. yüzyıla kadarki tarih hakkında çok sayıda eser bırakan V.V. Bartold'un

¹ Al-İskenderiya, Prof. A. E. Şmidt'e ithaf edilen Şarkiyat Enstitüsü külliyatı, Taşkent, 1923, s. 46-56.

² A. g. m. s. 57-58.

³ İkd-al-Cuman. Türkistan'daki arkadaşları, talebeleri ve sevenleri tarafından V. V. Bartold'a ithaf edilmiştir, Taşkent, 1927, s. 151-164.

⁴ Bu tebliğ hâlâ yayımlanmamıştır.

⁵ Bu kitapçık Gos. Nauçno-Tehniçeskim Geologo Razvedoçnom İzdatelstvom tarafından yayımlanmıştır, 1932.

XVI. yüzyıldan sonraki Orta Asya tarihi ile ilgili sadece bir çalışması yayınlanmıştı. Bartold, Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının tarihi hakkında birçok mühim dersler vermiş olsa da, bu dersler yazıya aktarılmamış ve yayınlanamamıştır.

Bahsi geçen dönemle alakalı V.V. Bartold'un çalışmaları haricinde önemli çalışmalar arasında V.L. Vyatkin'in ve A.A. Semyonov'un da bir kaç makalesi vardır. Sonuç olarak XVI-XIX. yüzyıllar arası Orta Asya tarihi ile ilgili sadece bu eserlerin mevcut olduğunu belirtmek durumundayız. Dolayısıyla Orta Asya'nın bu devir tarihi ile ilgili ilmi araştırmalara ihtiyaç vardı. Bu alandaki araştırmaların zorlukları sadece ilmi kaynakların eksikliğiyle sınırlı kalmıyordu. Şu durumu da göz önüne almamız gerekiyor ki hemen hemen bütün kaynaklar Farsça ve Türk dillerindeydi ve sadece el yazması metinlerden oluşuyordu. Ayrıca bahsi geçen kaynakların bazıları ilmi araştırmalar sırasında ilim adamları tarafından kullanılmamıştı. Bu durum aynı zamanda araştırmacılar için bir avantaj iken diğer taraftan da dezavantajdı. Dezavantajdı; çünkü çalışmaya başlamadan önce bunun tamamen filolojik aşamalarını halletmek gerekmekte idi. Avantajdı; çünkü meselelerin büyük kısmına ilk defa çalışılıyor olma şansı vardı.

P.P. İvanov bu alandaki ilk çalışmasına *Oçerka İstorii Karakalpakov*⁶ (Karakalpak Tarihi Denemesi) adlı bu eser ile başladı. Bu konuya dair yazı yazmak kolay değildi. Çünkü kaynaklarda Karakalpaklar hakkındaki bilgiler gayet cüzdür. Bunun sebebi ise Karakalpakların siyasi ve kültürel rollerinin daha ziyade geri planda kalmasıdır. Bu üstesinden gelinmez konuyu ele alan P. P. İvanov bunu başarmıştır.

Karakalpakların ve Peçeneklerin özdeşlik meselelerini detaylara ayırarak, çoğu otoritelere karşı bu özdeşlik denemelerinin temelsiz olduğu eğilimini ortaya koyan, P.P. İvanov, XV. -XVII. yüzyıllar arasında Karakalpak-Nogay ilişkileri hakkındaki meseleleri de titiz bir şekilde tetkik etmiştir. Nogaylar ile Karakalpakları karıştırmamak gerektiğini, aralarındaki ilişkinin etnik olmaktan ziyade aynı coğrafyayı paylaşmalarından kaynaklandığını gösteren müellif, ilk kaynakların verdiği imkânlar ölçüsünde Karakalpakların göç yollarını takip etmiştir. Bu göç yolunun, bilhassa Karakalpakların XVI. -XVIII. yüzyıllarda Sır Derya'nın aşağı yatağında ve daha sonra XVIII. yüzyılda toplu olarak yerleştikleri ve göç ettikleri son yer olan aşağı Amu Derya gibi bütün göç safhalarının üzerinde duran İvanov, iş bu çalışmasında belge karakterini taşıyan kaynaklara da yoğun bir alâka duymuştur. (Yani bilhassa önce 1598 yılında Abdullah Han'ın Singak'da Ziyaeddin'nin mezarına anıt koydu demek istiyorum⁷). P.P. İvanov, *Karakalpak Tarihi Denemesi*'nde diğer çalışmalarda da geliştirdiği Orta Asya halklarının Geç Orta Çağ ve Yeniçağ yarı konar göçer, yarı yerleşik hayat tarzları ile ilgili kendi görüşlerini açıkladı. Tetkik ettiğimiz denemede "feodal soy" anlayışını ortaya koydu⁸. Nitekim kendisi de "*Karakalpakların soy yapısını tanımak, onların bu gelişme safhasında⁹ var olan sınıf çatışmalarının ve sömürü özelliklerinin anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır. Bu sınıf çatışmaları sıkça soy ilişkisi şeklinde görünüyordu... Soyun temelinde sömürücü sınıfın umumî temsilcisi olan bey, büyüyor ve geliyordu. Soyun üyeleri tarafından seçilerek kendi haklarını kullanan beyi, soy düzeninin temsilcisi olarak görmek tamamen yanlıştır. Türk halklarının çoğunda aynı zamanda Karakalpaklarda da bu içtimai yapının oluşması Orta Çağ'da ki sosyal yapıya aittir ve soy düzeninin son ayrışmasının alâmetini oluşturmaktadır...*"¹⁰ diye yazmaktadır.

⁶ Zap. İnstituta vostokovedeniya, VII. Materiali po istorii karakalpakov; Oçerk istorii karakalpakov, 1935, s. 9. -89

⁷ A. g. e. , s. 33-35.

⁸ A. g. e. , s. 54.

⁹ Yani XVII. -XIX. yüzyıllarda tarihlerini Sır derya ve Amu derya dönemlerinden bahsediyor.

¹⁰ A. g. e. , s. 52-53.

Fazla sayıdaki mevsuk malzemelerin tahlilinin temelinde oluşan bu bakış açısı, P.P. İvanov'un Karakalpakların içtimaî ve siyâsî tarihine dair birçok meseleyi doğru anlamasına ve yazmasına imkân sağlamıştır.

Karakalpak Tarihi Denemesi Sovyet tarihçileri ve Şarkiyatçıları tarafından olduğu gibi Rus tarihi uzmanları tarafından da büyük bir ilgiyle karşılandı. Bir müddet sonra Türkiyede bu çalışmanın Türkçesi yayımlandı.

P.P. İvanov daha sonra Karakalpak konusu ile ilgilenmiştir.

P.P. İvanov 1937 yılında Moskova'da SSCB İlimler Akademisi tarih dönem konferansında, (Bahsi geçen tebliğ aynı zamanda *Sovyetskoye Vostokovedeniye* c. III. s. 59-79'da da yayınlanmıştır) *Novie Dannie o Karakalpakah* (Karakalpaklar Hakkında Yeni Bilgiler) adlı ilginç bir tebliğ sundu.

Bir müddet sonra Pavel Petroviç bu meseleye tekrar döndü. Bilhassa SSCB halkları derlemesi için yazılan ve "Karakalpaklar" adını taşıyan, 1940 yılında *Sovyetskaya Etnografiya*¹¹,nın dördüncü cildinde yer alan Karakalpaklar hakkındaki son çalışması zengin bir içeriğe sahiptir. P.P. İvanov, bu denemede çağdaş Karakalpakların hayatının bütün taraflarına aynı zamanda tarihlerine de dair olmak üzere az veya çok detaylı bilgilere değindi (Makalede iki sayfa). P.P. İvanov Karakalpaklar hakkındaki çalışmaları ile bu halkın tarihî ve etnografik bilgini namına da kavuşmuştur.

P.P. İvanov'un *İz Oblasti Sredne Aziatskoy Hozyaystvennoy Terminologii*¹² (Orta Asya İktisat Terminolojisi) ve "*Udelnie Zimli*" *Seyid Muhammed Hana Hivinskogo (1856-1865)*¹³ (Hiveli Seyid Muhammed Han'ın Hissesine Ayrılmış Topraklar (1856-1865) adlı bu iki eseri gelecekte ilmî keşiflerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu iki makale sistemli bir yapıya sahiptir. P. P. İvanov, ikinci makalesinde günümüz araştırmacılarının asıl dikkatinin XVI. ve XIX. yüzyıllar arası Orta Asya hanlıklarının tarihi tetkikine yönelmesi gerektiğini, bölgenin siyâsî tarihine ve onun içtimaî-iktisadî geçmişinin¹⁴ asıl noktalarına değinen umumî bakış açısından, bu noktalarla ilgili net meselelere geçmek gerektiğini belirtiyordu.

P.P. İvanov XVI. -XIX. yüzyıllar Orta Asya ziraat tarihi meseleleri ile uğraşmayı da gaye edinmiştir. Çünkü bu konuya vakıf olmadan bahsi geçen devir tarihi ile ilgili hiçbir konuyu tam manasıyla araştırmak mümkün değildi. İlk kaynaklarda karşılaştığı birçok içtimaî ve iktisadî terimin anlamını açıklamada sıkıntılarla karşılaşan ve onlar üzerinde çalışmaya başlayan İvanov, işte bu plânda *Orta Asya İktisat Terminolojisi* adlı eserini kaleme aldı. P. P. İvanov terminolojinin doğru açıklanabilmesi için terimlerin kullanıldığı belirli bir alanı tetkik etmesi gerektiğini anlamıştı. Çünkü bu terimlerin zamana ve yere göre anlamı değişiyordu (bazen sürekli ve köklü olarak değişiyor). P. P. İvanov makalesinde her şeyden önce çeşitli İran ve Türk kaynaklarındaki değişik nüshalarda karşılaşılan "sefid beri" ve "sebze beri" terimleri üzerinde duruyordu. Bunların birincisinde erken, ikincisinde geç (yani olgunlaşan) Orta Asya ziraat bitkilerinin anlaşılması gerektiğini göstererek, belge niteliği taşıyan kaynaklar ve malzemeler ile paralel şekilde ele alınan bu terminolojinin tahlili, Orta Asya'da Timur dönemi sonrasında XVI. -XIX. yüzyıllarda ziraat üreticisinin nasıl olduğu sorusunu çözebileceğini belirterek, daha önceleri tahlil konusu olmuş olan "çayriker",

¹¹ A. g. . e. , s. 23-54.

¹² Izv. AN SSSR po Otd. Obşç. Nauk. , Nu. : 8, 1935.

¹³ Zap. İnstituta vostokovedeniya, VI, 1937.

¹⁴ A. g. y. , s. 27.

“karande”, “galle-i salasat”, “yarımçı” vd. gibi birkaç anlaşılmayan içtimaî terimi açıklamaya ve tetkik etmeye çalışıyordu.

Hiveli Seyid Muhammed Han'ın Hissesine Ayrılmış Topraklar(1856-1865) adlı ikinci eseri hem fikir hem de vakıaların malzemelerinin bulunduğu değerli bir çalışma idi. P.P. İvanov birinci bölümde XVII.-XIX. yüzyıllarda Hive Hanlığı bölgelerinde bulunan göçebe Özbeklerin yerleşik hayat tarzına, toprak kültürüne geçişte hangi içtimaî, iktisadî şekilleri kullandıklarını gösteriyordu. Dolayısıyla müellif *Karakalpaklar Tarihi Denemesi*'nde açıkladığı fikirleri burada daha net bir şekilde ortaya koymuştur. İvanova göre, üretim araçlarının sahibi ve amiri bir kişi veya bölge halkının değil, tamamen bir soyun olduğu dönemlerde, toprak ve su sahipliğinin soyun malî şekline dönüştüğü zamanlarda “Özbekler arasında var olan feodal kavim yapısı” toprak mülkiyetine mühim bir etki yapmıştır. Fakat soy içindeki içtimaî ayrılıkların var olduğu durumda fiili idare küçük feodal zâdegânların (sultanlar, beyler vb.) elinde iken, soy içindeki içtimaî farklılaşmalarda toprağın fiili yönetim hakkı doğrudan doğruya üretici kitlenin değil, yönetici azınlığın¹⁵ elinde toplanıyordu.

P.P. İvanov bu fikir doğrultusunda Munis ve Ageh Hive sarayı vekayinâmelerinden alınmış vakıalar temelinde Hive Hanlığındaki göçebe Özbeklerin yerleşik hayata geçiş sürecinin içtimaî ve iktisadî sebepleri hakkındaki fikrinin nasıl bir ehemmiyete sahip olduğunu aşağıda göreceğiz. P.P. İvanov, çalışmasının çoğu kısmını “hauili” (avlu) “kasır” (saray) ve “bag” (bağ) terimlerine ayırmıştı. Bütün bu terimler yurt (yaşanan yer) kelimesinin etrafında toplanıyordu. Bu ilginç makale, bu topraklardaki Arapların çalışmalarının rollerinin açıklanması ve ortak kiralık toprakların tahlili ile bitiyordu.

XVI.-XIX. yüzyıllar Orta Asya'sının tarihî sürecinin kesin yasalarını doğru anlayabilmek için P.P. İvanov'un Özbeklerin ve diğer göçebelerin yerleşik hayat tarzına geçişinin içtimaî ve iktisadî sebepleri hakkındaki fikrinin nasıl bir ehemmiyete sahip olduğunu aşağıda göreceğiz. P.P. İvanov, çalışmasının çoğu kısmını “hauili” (avlu) “kasır” (saray) ve “bag” (bağ) terimlerine ayırmıştı. Bütün bu terimler yurt (yaşanan yer) kelimesinin etrafında toplanıyordu. Bu ilginç makale, bu topraklardaki Arapların çalışmalarının rollerinin açıklanması ve ortak kiralık toprakların tahlili ile bitiyordu.

1938 yılında SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ve Türkmenistan SCB TsİK Tarih Enstitüsü SSCB İlimler Akademisi'nin yayınlarında akademisyen V.V. Struve, A.K. Borovkov, A.A. Romaskeviç ve P.P. İvanov'un redaktörlüğü altında “*Materiali po İstorii Turkmenev i Turkmenev*” t. II. XVI. XIX vv. (XVI. -XIX. yüzyıllar arası *Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Hakkında Malzemeler*) (İran, Buhara ve Hive kaynakları) adlı çalışmanın ikinci cildi yayınlandı. P.P. İvanov'un bu kitabın hazırlanmasında, yayınlanmasında ve redaktörlüğünde ne kadar büyük bir rol oynadığını görmek için bu kitaba bakmamız yeterlidir (Günümüzde tarihçiler bu kitabı geniş bir şekilde kullanmaya devam etmektedirler). İvanov, birkaç yıl boyunca malzemelerin ikinci cildi için düzenli bir şekilde çalışmıştır. SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Bölümünün o zamanki ilim hayatına katılanlardan çoğu Orta Asya Masası girişinin hemen yanında, sol köşede P. P. İvanov'un tercüme üzerinde uzun süre çalıştığı masasını hatırlarlar. O, bu ortak çalışma için gerek maddî gerekse manevî olarak büyük özverilerde bulunmuş ve insan üstü bir gayret sarfetmiştir. Kaynak metninin on beş sayfasından fazlası ona aittir. Böylece Farsça'dan yaptığı tercümelemlerde, Muhammed Kazım'ın Nadirşah üzerine yaptığı Türkistan seferi

¹⁵ “Udel'ny zemli Seyd Muhammed hana Hivinskogo”, ZVI, VI, s. 32.

¹⁶ A. g. e. , s. 34.

¹⁷ A. g. e. , s. 36.

hakkında *Nedimnâme'den Alıntılar*¹⁸, Hive Özbekçesinden geniş alıntılar: 1) *İz Firdous-ul-İkbal Munisa* (Munis'ten *Firdevsü'l İkbâl*)¹⁹ ve 2) *İz Cami-ul-Bakiat-i-Sultani* (Agâh'dan *Camiu'l Vakiatı Sultani*) Saray vekâyinâmelerinin bu iki parçası Hive hanlarının XIX. yüzyılın 60'lı yıllarına kadarki idarelerini içermektedir.

Belirtilen bu tercümelerin çalışılması P. P. İvanov için de büyük bir ehemmiyete haizdi.

Munis ve Agâh'dan Türkmen tarihi ile ilgili bilgileri alabilmek için bu zengin vekâyinâmeleri dikkatli bir şekilde tetkik etmek gerekiyordu. Bu metinleri tetkik etme esnasında P. P. İvanov'un, daha önce içeriğini ve ehemmiyetini bilmediği vakıalar hakkındaki ilmî bilgisi genişledi. İşte bu vakıalar, Hive hanlığının siyasî hayatı ve içtimaî, iktisadî ile alâkalı hususî meselelerin izahında kullanılan malzemeleri teşkil ettiler. En mühimi ise bu malzemelerin ikinci ciltteki metinlere birçok dipnot ve izahların yazılmasına imkân sağlamış olmasıdır. Tercümeler haricinde P. P. İvanov iki de giriş makalesi yazmıştır ki, bunlar: 1) *Hivinskie Hroniki XIX. v. Munisa i Agehi kak Istočnik po İstorii Turkmen* (Türkmen Tarihi Kaynağı Munis ve Agâh'ın XIX. Yüzyıl Hive Vekâyinâmeleri) ve 2) A. K. Borovkov ile birlikte yazdığı, *Neskolko obşih Zameçaniy ob Istočnikah po İstorii Turkmen v XVI-XIX vv.* (XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Türkmen Tarihi Kaynakları Hakkında Birkaç Mülahaza) dır.

Yayın çalışmasının asıl ağırlığı P.P. İvanov'un üzerine düştü. SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Orta Asya Bölümünün komşuları, P.P. İvanov'un malzemelerin ikinci cildi için ne kadar gayret sarf ettiğini gayet iyi bilirler. İlk bakışta gözükmeyen titiz ve büyük bir gayretle hazırlanmış bu çalışma; kitabı kullananların ona teşekkürünü gerektirir.

İvanov, XVI.-XIX. yüzyıllar arası Orta Asya tarihine dair mühim meselelerle alâkalı olarak, ilk kaynakların tetkikinden yola çıkmak suretiyle ("*Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Malzemeleri*"nin ikinci cildi yayınlanmadan önce), *1937 yılında Vosstanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve v 1821-1825*²⁰ (1821 ve 1825 yılları arasında Buhara Hanlığında Çin-Kıpçak Ayaklanması) adlı çalışmayı yayınlamıştır.

P.P. İvanov, eserin takdiminde XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığı'nın iç tarihinin incelenmesinde "*hiç olmazsa bizi ilgilendiren olayların içtimaî yapıyı umumî olarak ortaya koyması*"²¹ gerektiğini belirtmektedir. Kitabın, *K Voprosu o Haraktere Sotsialnih Dvicheniy v Sredney Azii* (XIX. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Orta Asya'daki İçtimaî Hareketin Vasfı Meselesi) ve *Buhara pri Emire Haydare* (Emir Haydar Döneminde Buhara) adlı bu iki bölümü bu anlayış doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu bölümlerden ikincisi gayet başarılı idi. Böylece Emir Haydar (1800-1826) dönemi Buhara hanlığı ilk defa karakteristik bir şekilde ele alınmıştır. P.P. İvanov bilhassa 1) Buhara hanlığının etnik nüfusunun yapısı 2) Çoğu Özbek boylarının yarı yerleşik yarı göçer kültürü 3) Soy ilişkilerinin kopması ve bununla birlikte feodal kurumların çoğalması 4) Geniş arazilerin dağıtılması ve çiftçiliğin zayıflaması konuları üzerinde durmuştur. *Çin-Kıpçak Ayaklanması* adlı bu çalışmanın kıymeti, sadece belirtilen giriş bölümlerinde değil, ayaklanmanın şartlarının derin tahlilinden ve P.P. İvanov'un çalışmasından önce tarih ilminde bilinmeyen bu olayların ayrıntılı bir şekilde anlatılmasından da belli olmaktadır.

P.P. İvanov'un tarihî sıralamaya göre çalışmalarının listesine bakarsak tetkik edilen bir konunun ardından, onun içeriği ile ilgili başka bir konunun geldiğini görürüz.

¹⁸ Materialı, II, c. 150-176.

¹⁹ A. g. e. , s. 323-425.

²⁰ Trudı İnstituta vostokovedeniya, XXVIII, izd. Akad. Nauk SSSR, L. , 1937.

²¹ A. g. e. , s. 3.

P.P. İvanov'un zaman sıralamasına göre sonraki çalışması *Kazahi i Kokandskoe Hanstvo*²² (Kazaklar ve Hokand Hanlığı)'dır. Bu çalışmada Çin-Kıpçak ayaklanması hakkındaki denemede olduğu gibi aynı devir tetkik edilmektedir. Fakat bu çalışmanın konusu başka bir coğrafya ve başka bir devlet: XIX. yüzyılda Orta Asya tarihinde büyük bir rol oynayan Hokand Hanlığıdır. "Hokand hanlığı coğrafyasının Kazak bozkırlarına ve Kırgızistan'ın dağlık bölgelerine yayılması çerçevesinde"²³ Hokand Hanlığı'nın, Taşkent ve Kazaklarla arasındaki ilişkilerinin tarihi de bu çalışmada ele alınmıştır.

Orta Asya tarihini araştırma çalışmalarına dair ilerde sadece *Arhiva Hivinskih Hanov* (Hive Hanlarının Arşivi)'nin incelenmesi değil, onun keşfi de, P.P. İvanov'un adı ile sonsuza kadar anılacaktır. Bu kıymetli arşiv P.P. İvanov'a kadar pek bilinmiyordu. 1873 yılında Hive seferi esnasında General Kaufman'ın bu arşivi müsaderesinden sonra onun hakkında 1873 yılı 50 numaralı *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesinde kısa bir not yazan oryantalist A.L. Kun, bu arşive üstünkörü bir bakmıştı. Bu notta A.L. Kun onun içeriği ile ilgili kısa bir hulâsasını dahi vermemiştir. A.L. Kun'un gazetede notu arşivin ilk ve tek izi idi. Onun nerde muhafaza edilip edilmediğini ve nerde bulunduğunu hiç kimse bilmiyordu. V.V. Bartold da bahsi geçen arşivle ilgileniyor, fakat bulamıyordu. XIX. yüzyıl Orta Asya içtimaî, iktisadî tarihî ve bilhassa Hive hanlığının tarihi meseleleri ile meşgul olan P.P. İvanov da dikkatini belirtilen arşive yöneltmesi kaçınılmazdı. O, arşivde uğraştığı meseleler hakkındaki dokümanter niteliği taşıyan kıymetli malzemelerin bulunduğundan emindi ve tabii ki kendine has azmi ile arşivi aramaya koyuldu.

İlk çabaları başarılı olmadı. 1935 yılında Hive hanları hakkındaki değerli malzemeleri Özbekistan Merkezî arşivinde bulacağı ümidiyle Taşkent'e hareket eden İvanov, orada ne ona gereken belgeleri ne de arşivden bir iz bulabildi.

Bilindiği gibi 1936 yılında P.P. İvanov Leningrad'da Saltıkov-Şedrin Halk Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde arşivi bulmuştur.

Arşiv 120 defterden oluşan kıymetli bir külliyyattan müteşekkil idi. Büyük bir kısmı iyi bir deri ile kaplanmıştı. Bulunan arşivin ilmî ehemmiyetini değerlendirmek çok zor idi. Defterlerin içeriğinin dikkatli bir şekilde incelenmesi, orada vergiler, saray ve idarî görevler, halk ve boylar, onların arasındaki toprak paylaşımı, su kanalları, suyun miktarı ve paylaşımı, vakıf toprakları ve sahipleri, onlardan alınan buğday miktarı ve onun paylaşılması ile Hive hanlığının diğer içtimaî, iktisadî hayatının sorunları hakkında ilginç dokümanter bilgilerin bulunduğunu gösteriyordu. Bulunan arşiv P.P. İvanov'u kendine bağladı. 1936 yılının Ekim ayında P.P. İvanov SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde yaptığı keşfin ilmî ehemmiyeti hakkına büyük bir tebliğ sundu. Bu tebliğ 1939 yılında *Arhiv Hivinskih Hanov, Hovie İstoçniki Dlya İstorii Sredney Azii XIX Veka*²⁴ (Hive Hanlarının Arşivi, XIX. yüzyıl Orta Asya Tarihi Yeni Kaynaklar) başlığı ile yayınlandı. P.P. İvanov'un tebliğinin dinleyicilerde nasıl bir tesir bıraktığı hususunda söylenecek söz yoktur, çünkü çok büyüktü. Uzmanlar bulunan malzemeler hakkında daha sonraki bilgileri büyük bir ilgi ile bekliyorlardı. P.P. İvanov çözmesi gereken meselelerin çoğunu kıt vakâyinâmelerin bilgileriyle değil, artık çok sayıda olan belge niteliğindeki sağlam vakıalarla aydınlanacağını anlayarak, o yıllar yoğun bir şekilde Hive saray defterlerine çalışmıştır.

Arşiv üzerindeki çalışma 1940 yılında *Arhiv Hivinskih Hanov XIX v. İssledovanie i*

²² Kazaki i Kokandskoye hanstvo (k istorii ih vzaimootnoşeniy v naçale XIX v.), ZİV, VII, 1939, s. 92-128.

²³ A. g. e. , s. 95.

²⁴ ZİV, VII, s. 5-23.

*Opisanie Dokumentov s İstoriçeskim Vvedeniem*²⁵ (XIX. Yüzyıl Hive Hanlarının Arşivi. Tarihi Giriş ile Belgelerin İzahı ve Tetkiki) adlı kıymetli bir monografinin yayınlanması ile neticelendi.

P.P. İvanov'un çalışmasının önsözünde İ.Yu. Kraçkovskiy şöyle yazıyordu: “Belgelerin içeriği onun var olduğunu bilen ilim adamlarının bu arşivden bekledikleri ümitleri gerçekleştirdi. P. P. İvanov'un önündeki mesele zordu. Onun daha önceden XVIII. -XIX. Hive tarihi üzerine yaptığı çalışmalar sayesinde, arşivin kısa sürede tetkikini gerçekleştirmesi mümkün oldu”²⁶.

Belirtilen çalışma mükemmel olmasa da P.P. İvanov'un en iyi ilmî eserlerinden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Kitap, defterlerdeki malzemelerin işlenmesinden oluşuyordu. Bu malzemeler farklı konulara göre tanzim edilmiş olup malzemenin işlenmesi yazarın büyük vaktini almış, titiz ve yoğun gayretini gerektirmiştir. Ayrıca kitaba “Arşiv ve onun Hive hanlığının içtimaî, iktisadî tarihinin incelenmesi için ehemmiyeti” adlı ilginç bir de giriş konulmuştu²⁷.

Bilindiği P.P. İvanov'un kitabı uzman tarihçi ve şarkiyatçılar tarafından müspet karşılandı. Bu çalışma yeni vesikaların düzenlendiği bir kaynak olarak, ya da sadece uzmanların faydalanabileceği değil şarkiyatçı veya batı tetkikçileri veya Rus tarihçilerinin de rahatça kullanabileceği yani kısaca tarih araştırma tecrübesine sahip olan herkesin kullanabileceği bir şekilde ilmî çevreye girmiştir.

Orta Asya'nın içtimaî-iktisadî tarihi ile ilgili meseleleri hakkındaki dokümanter malzemeler üzerinde yapılan çalışma P.P. İvanov'u heyecanlandırıyordu. Şibânî sülâlesinin Orta Asya'yı yönettiği XVI. yüzyıldan başka bir konu artık onu ilgilendirmiyordu. P.P. İvanov'un XVI. yüzyıl Cuybarî şeyhlerinin arşivi bilhassa büyük ilgisini çekiyordu. Bu, Orta Asya'da XVI. yüzyılın en büyük feodallerinden olan Cuybarîlerin Buhara'da toprak, dükkan, değirmen ve tamirat haneler satın almak için yaptıkları antlaşmalar gibi çeşitli vesika kopyalarını içeren büyük bir külliyat idi²⁸.

SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü tarafından külliyâtın Rusça tercümesi için giriş yazma görevi P.P. İvanov'a verilmiştir. P.P. İvanov “Hive Hanlarının Arşivi”ni yayına hazırlarken aynı zamanda bu görevi de yerine getirmeye başladı.

P.P. İvanov çalışmasını bazen durduruyor, sonra devam ediyordu. Bazen değiştiriyor bazen de ilâveler yapıyordu. Bahsi geçen “Giriş” sonra bir kitaba dönüştü. P.P. İvanov maalesef bu çalışmasının yayını için acele etmiyordu. Neticede bu çalışma basılmadan el yazısı şeklinde kaldı. Ben de P.P. İvanov'un bu çalışmayı incelemesi için verdiği birkaç kişiden birisiyim. O, kendi çabaları ile ulaştıklarını başkaları ile paylaşmak istiyordu ve arkadaşlarının tenkitlerini bilmek istiyordu. Bu çalışma *Zemli Cuybarskih Şeyhov XVI-XVII vv.* (XVI-XVII. Yüzyıllar Cuybar Şeyhlerinin Toprakları) adını taşımaktadır. Bunun yanına XV. asrın ikinci yarısının ünlü şeyhi olan Hoca Ahrar'ın toprakları hakkındaki giriş mütâlaası eklenmiştir. Genel olarak bu çalışma, XVI. asır siyaset ve kültür hayatında mühim bir rol oynayan Buhara din zadedânları olan Cuybarî şeyhlerinin toprak vakfının maddî temeli üzerinedir. Bu çalışma Cuybarî şeyhlerinin arşivinden alınmış mürekkep dökümanter malzemeleri ve kaynak bilgileri esasında kaleme alınmıştır (bilhassa Matlabu'ul Talibin el yazmasına göre). Tarım şeklinin araştırılması ile ilgili meseleler, çeşitli ziraatçı grupların durumunun izahı ile ve Şeybanî Orta Asyasının siyasî tarihinin hülasası birlikte verilmiştir.

²⁵ İzd. Gos. Publ. Biblioteki im. Saltukova-Şedrina, L. , 1940.

²⁶ A. g. e. , s. 6.

²⁷ A. g. e. , s. 8-32.

²⁸ İz Arhiva Şeyhov Cuybari, Materialı po zemelnım i torgovım otnoşeniyam Sredney Azii XVI v. , İzd. AN. SSSR, 1938 adlı bu külliyat Farsça olarak yayınlanmıştır.

P.P. İvanov hususî konuşmalarında bu çalışmasının en mükemmel çalışması olduğunu belirtiyordu. En azından en sevdiği eseri olarak görüyordu ve bu çalışma tarih ilimleri doktoru derecesi seviyesinde idi. Aslında merhum daha önceki çalışmalarla da bu dereceyi hak ediyordu. P.P. İvanov hususî konular üzerinde düzenli ve yoğun bir şekilde çalışarak XVI. ve XIX. yüzyıllar arası Orta Asya tarihi sürecinin perspektifini asla kaybetmemiştir. Kuşkusuz P.P. İvanov'un tarih usulü nevi şahsına münhasır idi. O, ayrıntılar, değişik vakıalar, dar konular arasında kaybolmuyordu. O, her zaman neyin nasıl olduğunu, geçmişin ortaya koyduğu tabloda neyin nereye konulması gerektiğini biliyordu. P.P. İvanov'un aklında çoktandır XVI. ve XIX. yüzyıllar arası Orta Asya tarihini yazma fikri bulunuyordu. Fakat acele etmiyordu. Çünkü bunun yapılmasında birçok vakia malzemelerinin toplanması gerektiğini çok iyi anlıyordu. Daha ziyade şekli bir yapıda bulunan vakaî malzemenin yeterli olmadığını biliyordu. Diğerleri ile net bir bağlantısı olan çeşitli vakaları kavramak gerektiğini anlıyordu.

Oçerki po İstorii Sredney Azii v XVI-XIX (XVI.-XIX. Yüzyıllar Orta Asya Tarihi Denemeleri) adlı ortak çalışmanın yazımı üzerinde P.P. İvanov, hayatının 3-4 yılı boyunca düzenli bir şekilde çalışmıştır. Seleflerinin çalışmaları ile bu meseleyi çözmeye hazırdı. Bu ortak çalışma ancak XVI-XIX. yüzyıllar arası Özbek hanlarının yönetimi altında bulunan Orta Asya tarihini dönemlere ayırmakla yazılabilirdi. P.P. İvanov'un burada hiçbir kaynak ve imkânâ sahip olmadan bu esere başladığını söylemek tarihî bir hata olur. Aynı zamanda bu eserin başlangıcı V.V. Bartold, bir kısım da V.L. Vyatkin tarafından ortaya konulmuştur. Ancak P.P. İvanov'un çalışmasında bu dönemlere ayırma işi kesin ve tartışılmaz tanımını buldu.

Timurluların yıkılmasından Orta Asya'nın Rusya'ya bağlanmasına kadarki süreci dönemlere ayırma ile ilgili yapılan ilmî çabayı kısaca aktarmaya çalışalım.

1) Orta Asya tarihinde Şeybaniler dönemi (1500-1599), bir taraftan siyasî hâkimiyetinin merkezileşmesi, diğer taraftan da hanların görev karşılığı olan maaşlarının temelinde oluşan Özbek askerî feodal zadedânların geniş toprak sahipliklerinden ortaya çıkmasıyla karakterize edilebilir.

2) Kendisini sadece toprak sahibi değil hemen hemen hâkim yöneticiler olarak gören, hanlık hâkimiyetinin parçalanma ve yıkılma dönemi ve Özbek feodallerin toprak sahipliğinin genişlediği dönem. Bu dönem XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzar.

3) Zayıf idarenin kesin bir şekilde ortadan kaldırılması ile ve onların yerine üç merkezî feodal müstebitin, 19. yüzyıl başlarında Orta Asya'da siyasî takaddüm için kendi aralarında savaşan Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının oluşması ile karakterize edilen siyasî yapı.

P.P. İvanov bu süreci dönemlere ayırma meseleleri ile yetinmedi. Denemelerin girişinde XV. yüzyıldan sonraki dönemde Orta Asya tarihinin özellikleri ile ilgili kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. P. P. İvanov XVI. -XIX. yüzyıllar arası Orta Asya'daki tarihî sürecin taşralı, kapalı ve durgun karakterini belirterek sebebini şimdi belirtilen vakalar ve şartlarda görüyordu. Hindistan'a deniz yollarının açılması yavaş yavaş Orta Asya'dan geçen ünlü kervan yolunun ehemmiyetini azalttı. İşte bu gelişme ipek yolunun uluslararası değiş tokuştaki son fırsatını da kaybetmesine neden oldu. İran'da devletin dinini Şiilik yapan Safevî devletinin kurulması yaklaşık 900 yıl hiç kesilmeden devam etmiş olan İran ile Hanefî Orta Asya arasındaki ilişkiyi kesti.

Nihayet Ural ırmağından Tanrı dağları önlerine kadarki geniş alanda XVI. yüzyılın başlarında Kazakların yerleşmesi ve Kazak ve Özbek hanlarının uzun süre devam eden çatışmaları Orta Asya ve Çin arasındaki ticaret ilişkilerini uzun süre sekteye uğrattı.

Bütün bunlar; tarihî var oluş sürecinde göçebe Özbek topluluğunun feodal yapıya geçiş dönemini yaşarken, Orta Asya'yı etrafındaki kültür dünyasından o kadar uzaklaştırdı ki artık tamamen kendi başına kalmıştı. *Oçerki po İstorii Sredney Azii XVI.-XIX. vv.* (XVI. ve XIX. Asırlar Arası Orta Asya Tarihine Dair Denemeler" yaklaşık 20 sayfadan oluşan derin bir çalışmadır. İvanov, Kardeş Orta Asya ülkelerinin ihtiyacını da göz önünde bulundurarak, kitabı geniş okuyucu kitlelerine ulaşacak şekilde; ilmî yapısını ve orijinalliğini kaybettirmeden ona ilmî-popüler bir karakter kazandırmıştır. Bu çalışma, yazarın derin telakkisi ile ilk kaynaklardan ve vakalardan meydana getirdiği temel bir çalışmadır. Dileğimiz bu kıymetli çalışmanın hızlı bir şekilde yayımlanmasıdır.

Yukarıda P. P. İvanov'un Orta Asya tarih yazımı için ne kadar büyük gayret sarf ettiğini gördük. Yalnız unutmamız gerekiyor ki P. P. İvanov sadece 8 yıl çalışmıştır. İlk mühim çalışması *Oçerki İstorii Karakalpakov* (Karakalpak Tarihine Dair Makaleler) 1935 yılında yayımlandı. P. P. İvanov ilmî çalışmalarında büyük bir gayret ve disipline sahipti. Üniversitede birkaç saat haricinde diğer bütün vaktini ilmî araştırma çalışmalarına ve sevdiği Orta Asya tarihi tetkiklerini ayırıyordu.

SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ve evindeki zamanının büyük kısmını çalışma masasında geçiriyordu. O, daha önce kaybettiği kıymetli zamanını âdeta geri getirmek istiyor gibi gözüküyordu.

P.P. İvanov, birçok şeyden mahrum kalmış bir ilim adamı olarak kendine karşı tavizsiz idi. Kendi çalışmalarına tenkidî bir zaviyeden bakıyordu ve her zaman değiştirilmesi gerekiyormuş gibi kusur ve eksiklikler arıyordu.

Bu abartılı kendini tenkid, aslında bir hayli faydalı idi. Çünkü bu çalışmasının her bakımdan kâmil olmasını sağlıyordu. Her insana has olan, aynı zamanda bilginlerde de görülen kendini sevmeye, ağırbaşlılıkla birleşiyordu. Buna bir misal verirsek,

Ben ve diğer meslektaşlarım, P.P. İvanov'a *Hive Hanlarının Arşivi* adlı bu mükemmel çalışma doktora seviyesinde olduğunu birçok defa söylemiş isek de P.P. İvanov birkaç yıl *Cuybar Şeyhlerinin Toprakları* adlı çalışmanın doktora derecesinde bir çalışma olduğu düşüncesiyle bizim teklifimize karşı çıkmıştı. Bu çalışma bitmiş olsa bile içinde bir takım değişiklikler yapmak gerektiğini düşünerek onu bir tarafa bırakıyordu. Nihayet 1941-1942 yılının soğuk bir kış gününde P.P. İvanov *Hive Hanlarının Arşivi* adlı çalışmasını doktora tezi olarak sundu. Bu çalışması ile tarih ilimleri doktora unvanını kazandı.

P.P. İvanov sadece kendini düşünen biri değildi ve kendini ekip çalışmalarından ayrı düşünemiyordu. SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nü çok seviyordu ve kitaplarla ve el yazmaları ile dolu rafların yanında oturduğu küçük masasının bulunduğu Orta Asya odasını her yıl ziyaret ediyordu. İlmî sohbetleri çok seviyordu, meslektaşlarının çalışmalarına büyük bir ilgi gösteriyordu. Tebliğleri çok dikkatle dinlerdi, tenkitlerinde müspet muamele ve nezaketi kaybetmiyordu. Tavsiyeleri ve ilmî tecrübeleri ile elinden geldiği kadar yardımcı olmaya gayret gösteriyordu.

P.P. İvanov gençleri üniversite eğitimine çekiyordu ki bunda da gayet başarılı idi. Öğrencileri isteyerek eğitimlerine devam ediyorlar, ondaki ilmî otoriteyi hissediyorlar ve teşekkürlerini ona duydukları sevgi ile gösteriyorlardı.

P.P. İvanov artık aramızda yok, ama onun sakin düz yürüyüşü, gülümseyen gözleri ve yüzündeki ciddi ifade hâlâ gözümüzün önünde.

Ne yazık ki faşist saldırısı, kısa süre içinde çok şeyler yapan, yaratıcılığının zirvesinde olan ve hepimiz için büyük değeri olan İvanov'u, Sovyet ilmine çok şeyler veren kıymetli bir ilim adamı ve arkadaşımızı, büyük bir âlimi bizden ayırdı.

Çeviren: İlmira RAGİBOVA